

К. Липа,
О. Руденко

Х ВІЙСЬКО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКА МІЛІТАРНА ІСТОРІЯ

ЖИВА ІСТОРІЯ

ВІЙСЬКО
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНЬКА МІЛІТАРНА ІСТОРІЯ | ЖИВА ІСТОРІЯ

ВІЙСЬКО Х БОГДАНА Х МЕЛЬНИЦЬКОГО

К. Липа
О. Руденко

Фото А. Шарапа

У книзі використано фотографії з архіву громадської організації «Департамент воєнно-культурної антропології». Муляжі обладунків і зброї виготовили Кшиштоф Ржемек (Польща), Росланд, Святослав Федченко, Юліан Тихонов, Олег Лещук, Борис Субоч (Україна).

«Маслак»

Оздобний самопал

Виделка-рожен

Чарка-кулявик

Керамічна люлька

Шабля-сестриця

УДК 355.48(477)
ББК 68.4(4УКР)1
Л61

У книзі використано фотографії з архіву громадської організації «Департамент воєнно-культурної антропології». Муляжі обладунків і зброї виготовили Кшиштоф Ржемек (Польща), Росланд, Святослав Федченко, Юліан Тихонов, Олег Лещук, Борис Субоч (Україна)

Проект «Українська мілітарна історія» засновано у 2009 році
Серію «Жива історія» засновано у 2009 році

Куратор проекту «Українська мілітарна історія» — Катерина Липа

Липа К. А., Руденко О. В.

Л 61 Військо Богдана Хмельницького / Катерина Липа, Олекса Руденко. — К.: Наш час, 2010. — 63 с. — (Сер. «Жива історія»).

ISBN 978-966-1530-41-5

ISBN 978-966-1530-40-8 (серія)

Як виглядало військо Богдана Хмельницького? Чим були озброєні вояки, як одягнені, що їли і де відпочивали? Чим гралися козацькі діти і які плаття носили дружини козаків? Книга дає наочні відповіді на всі ці питання. За фотографіями доробку учасників військово-історичного руху та музейних експонатів читач має змогу уявити життя наших предків.

Книга розрахована на всіх, хто цікавиться військовою історією та матеріальною культурою.

ББК 68.4(4УКР)1

© К. А. Липа, О. В. Руденко, 2010
© Т. Б. Харламова, ідея проекту, 2010
© А. А. Шарапа, фото, 2010
© К. А. Липа, ідея серії, 2010
© «Наш час», оригінал-макет, художнє оформлення, 2010

ISBN 978-966-1530-41-5
ISBN 978-966-1530-40-8 (серія)

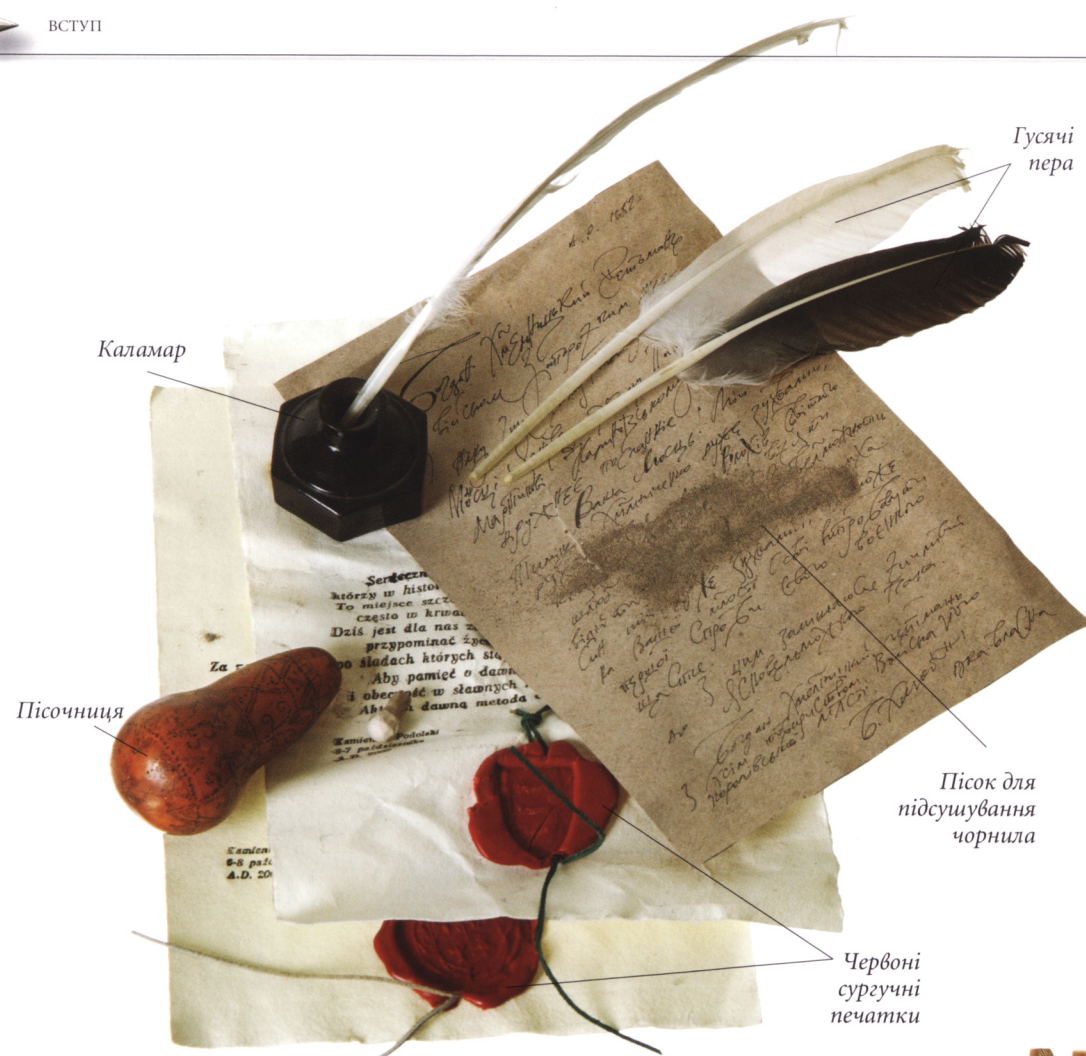
ЗМІСТ

Вступ	6	Взаємодія з татарами ..	38
Склад війська	8	Татарський бей	40
Полкові клейноди	9	Старий татарин	44
Курінний отаман	10	Татарський молодик ...	46
Реєстровий козак	16	Табірне життя	48
Джура	20	Ті, що чекали вдома ...	52
Молодий козак	22	Дівчина з козацької родини	53
Полкове озброєння	24	Шляхтянка	54
Покозачений шляхтич	27	Міщанка	56
Запорожець	30	Хлопчик з селянської родини	58
Покозачений селянин	32	Хлопчик з козацької родини	59
Козацька бойова тактика	34	Селянка	60
		Історія промовляє	62

Шкіряний
вологонепроникний
футляр

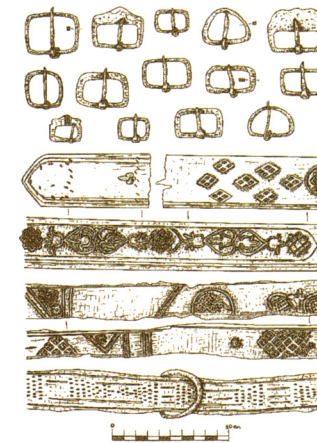

ВСТУП

Доба козацької Революції під проводом Богдана Хмельницького — один з найскравіших періодів історії України. Цей бурхливий час був багатий на сильних, безстрашних людей, криваві та героїчні діяння й доленосні події. Та, напевне, у кожного, хто вивчав історію у школі, після читання підручника раз по раз виникали питання: «Гаразд, а як же все це виглядало насправді та зблизька? Якою шаблею, наприклад, був озброєний козак, як виглядав справжній козацький жупан і взагалі — що цей чубатий чолов'яга їв у поході, де спав і якими речами користувався у своєму не надто комфортному військовому побуті?» Вчені-історики зазвичай дуже глибоко досліджують окремі події та явища певної епохи. А от узагальнену та ще й наочну відповідь на ці питання намагаються дати люди, які захоплюються військово-історичною реконструкцією. Це захоплення виникло з експериментальної археології, галузі історичної науки, завдання якої —

Керамічні тарелі XVII ст.: праворуч — археологічна знахідка з околиць Чигирини, ліворуч — сучасне відтворення

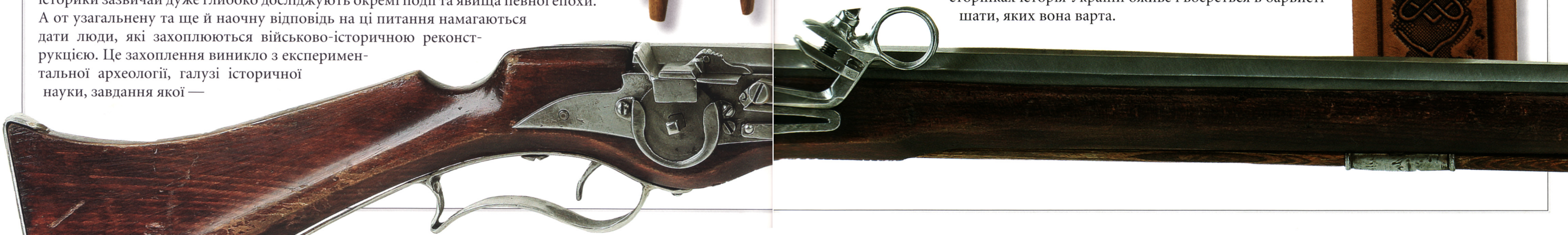
Козацький пояс з тисненої шкіри: промальовка археологічної знахідки з-під Берестечка та сучасне відтворення

відтворити технології виготовлення різних предметів (зброї, обладунків, одягу та усіляких побутових речей) і перевірити, як саме усім цим свого часу користувалися.

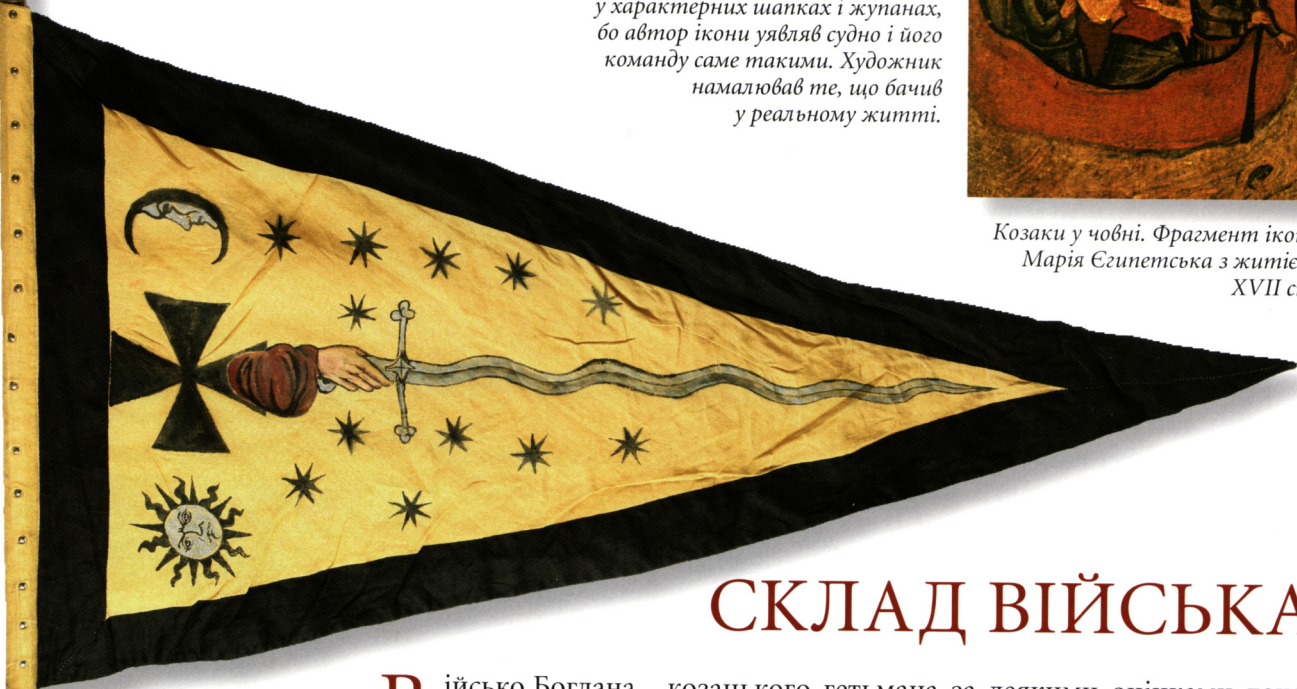
Реконструктори глибоко вивчають праці істориків та археологів, документи, літописи і мемуарну літературу доби, музейні колекції зброї, амуніції та побутових речей, портрети обраного для реконструкції періоду. Їхня мета — відтворити все, що тільки можливо, аж до найдрібніших деталей, нічого не вигадуючи: від типового крою та кольору одягу до останнього гудзика, гвинтика на мушкеті чи поясного гака для підвішування шаблі. Наступний крок після реконструкції зовнішнього вигляду та особистого озброєння — відтворення бойових дій і повсякденного життя вояків. Тож за історичними відомостями відповідно до старовинних технологій виготовляються прапори підрозділів, вози, полкове озброєння (гармати), а також табірні шатра, посуд, господарські предмети (відра, барила і таке інше). Чимало речей є точними копіями музейних зразків та археологічних знахідок.

Ця книга поєднала у собі репродукції експонатів з музеїв України, Польщі, Німеччини, Чехії та результати роботи реконструкторів, котрі покликані дати читачеві якнайповніше уявлення про те, як виглядало військо Богдана Хмельницького. Армія гетьмана складалася з людей різного походження та суспільного положення — реєстрових козаків та запорожців, покозачених селян і шляхтичів, тому й озброєння, амуніцію та одяг вони мали різні. По-різному вбиралися та озброювалися і союзники українців у цій війні — кримські татари. Тож читач має нагоду порівняти зброю та амуніцію родовитого бєя та рядового степового воїна. А щоб уявлення про епоху було повнішим, у книзі вміщено також реконструкцію жіночого та дитячого одягу і предметів побуту різних верств тогочасного українського суспільства. На цих сторінках історія України оживе і вбереться в барвисті шати, яких вона варта.

Прапор Київського реєстрового полку.
Реконструкція

Відомості про вигляд запорожців можна отримати навіть з ікон. Наприклад, морська подорож Святої Марії Єгипетської відбувається на борту козацької чайки в товаристві вусатих людей у характерних шапках і жупанах, бо автор ікони уявляв судно і його команду саме такими. Художник намалював те, що бачив у реальному житті.

Козаки у човні. Фрагмент ікони
Марія Єгипетська з життям.
XVII ст.

СКЛАД ВІЙСЬКА

Військо Богдана Хмельницького почало формуватися при перших спалахах Визвольної війни — напровесні 1648 року. До його складу первісно увійшли загони запорожців, що підтримали новообраного гетьмана. Знаючи досконало усю попередню історію козацьких повстань, Хмельницький усвідомлював одну з суттєвих вад козацької тактики — відсутність кінноти, рівної за вправністю козацькій піхоті. Тому з самого початку Богдан зробив ставку на союз із Кримським ханатом, воїни якого були переважно кінними.

Союз склався вже весною 1648 року — до гетьмана на Микитинську Січ прибули ординці перекопського бея Тугай-бея. Так у складі Богданового війська з'явився другий за значенням сегмент — татарська кіннота.

Нарешті, вже під час битви під Жовтими Водами у квітні 1648 року до повсталіх Хмельницького приєдналися шість реєстрових козацьких полків і частина драгонів — «кінної піхоти».

Уже в розпалі Визвольної війни Богдан Хмельницький сформував ще декілька нових реєстрових полків. Станом на 1650 рік їх число коливалося в межах 16–17. Загальна чисельність війська

козацького гетьмана за деякими оцінками доходила до 300 тис. воїнів.

Суттєвою частиною козацько-повстанського війська стали маси повсталіх селян і міщан, яких провідник «козацької нації» так само організував за козацьким звичаєм.

Отже, військо Богдана-Зиновія Хмельницького протягом 1648–1657 рр. складалося з козаків-реєстровців, повстанців з числа посполитих і татарських союзників.

Реєстрові полки склалися з сотень, сотні — з куренів. Уже в ході Визвольної війни виокремилася й козацька кіннота як окремий вид збройних формувань.

Козаки мали свою артилерію — кожен полк нараховував 5–6 гармат невеликих калібрів, частина артилерії — невеликі гаківниці, фальконети, «ожиги», або «сороки» розташовувалися на обозних возах. Гетьман мав власний артилерійський резерв — до двох десятків мідних, бронзових і залізних гармат.

Обоз був надзвичайно важливою складовою частиною козацького війська, оскільки виконував подвійну функцію. Вози, як правило, парокінні слугували для транспортування запасів продовольства, пороху, куль, ядер тощо, а також виконували роль «рухомої фортеці» на полі бою.

ПОЛКОВІ КЛЕЙНОДИ

До козацьких клейнодів, тобто символів війська, належали полкові прапори та сотенні значки, гетьманські бунчуки; військова музика — литаври (вони ж бубни, або тулумбаси); а також атрибути влади козацької старшини — булави гетьманів, перначі полковників; тростини, увінчані металевим яблуком, військових, суддів, каламарі писарів.

Історія зберегла для нас десятки прапорів козацького війська і у тому числі — війська Богдана Хмельницького, включно із одним з його персональних прапорів з гетьманською титулатурою. Козаки отримували прапори з різних джерел. Реєстровці отримували прапори та інші клейноди від королів Речі Посполитої або від царів Московської держави на знак їх перебування на королівському або царському утриманні. Наймаючись до складу європейських, та й не тільки, армій на умовах «вояків за контрактом», козацькі загони отримували прапори як символи найманства. Нарешті, в ході Визвольної війни козацькі полки «власним коштом» «строїли» (тобто створювали) свої прапори різноманітних розмірів, форматів і кольорової гами.

Натягнена шкіра

ЛИТАВРА

Литавра — ударний музичний інструмент, що складається з мідного корпусу (котла) та натягненої на нього шкіри. Перші литаври потрапили до Європи зі Сходу за доби Хрестових походів. Відомі з XV століття великі литаври супроводжували піхоту, відбиваючи ритм крокування.

Людина, яка грала на литаврах, скликаючи козаків на раду чи до бою, називалася довбишем.

Пернач.
Німеччина,
XVI ст.

Булава і пернач — дуже давні види ударної зброї, які наприкінці середньовіччя перетворилися на символи військової влади у Речі Посполитій, Кримському Ханаті, Туреччині. Булава символізувала владу гетьмана, а пернач — посаду полковника. Булаву зазвичай тримали у руці, наче скіпетр монарха, а пернач носили за поясом.

Аркебуза
з колісним
замкомОздоба
жупанаЧоботи з
кінської шкіри

КУРІННИЙ ОТАМАН

● Реконструкція Олекси Руденка

Курінний отаман має довгий жупан з сукна, прикрашений «пасмантерією» — срібними рядами галуна з оздобами з кольорової вовни та срібними гудзиками. Поли жупана підгорнуто, щоб не заважали крокувати. Відносно заможність курінного зухвало демонструє підбій з венеційського оксамиту. Жупан підперезано поясом «лицарського» червоного кольору та двома кавказькими поясами. На поясі і рядовий козак, і отаман носили усе необхідне. Отаманський пояс містить гаман, мішечок для куль, порохівницю, натруську, персидський кинджал, ложку й виделку у шкіряному чохлі. Шкіряна сумка, боклага, ошатна ладівниця розвішані на грудях і за спиною. Шапка-шлик з оксамитовим верхом та опушкою з хутра лоса має оздобу — срібний, прикрашений бурштином аграф — кріплення для пір'я яструба. У шапку застромлено невеличку люльку.

ЖУПАН

Слово походить з арабської мови. Жупан — статусний верхній одяг східного походження — прийшов в Україну через Угорщину й Польщу. Традиційно довгий, приталений, з вузькими рукавами, застібався спереду на густо нашиті один біля одного гудзики. Поли жупана підбивали яскравими тканинами.

ХРЕСТ- ЕНКОЛПІОН

Енколпійон, або мощовик — хрест, всередину якого вкладалися святі реліквії — мощі. Деякі представники козацької старшини заявляли про свою віру демонстративним носінням православних хрестів, таких як оцей срібний хрест-«мощовик».

● Курінь — найменша тактична одиниця козацького війська, десяток реєстровців разом із джурами й погоничами воза, підрозділ, подібний до сучасного взводу. З куренів формувалася сотня, з сотень складалися полки. Під час військових дій, мирного перебування на Січі, або ж «на волості» курінь повсюди розташовувався разом. На Січі весь курінь розміщувався у однойменній будівлі, яка, втім, була стаціонарною спорудою, а не тимчасовим прихистком.

Кавказький пояс

Дерев'яні піхви,
обтягнуті
шкіроюЛатунне
окуття піхов
шабліЗастібка до
кавказького пояса

ШАБЛЯ

Типи козацьких шабель різноманітні, але загалом користувалися переважно зброєю польсько-угорського типу. У козацького отамана важка шабля з широким лезом та елманню — розширеним кінцем клинка. На поясі є спеціальний гак для підпинання шаблі при крокуванні або їзді верхи.

ЧАРКА- КУЛЯВИК

Породження химерних вояцьких застільних традицій. Кулька на денці не дозволяла поставити чарку на стіл, аби не образити «кумпанію» відмовою пити.

● Козак, особливо реєстровець, а курінний отаман і поготів, був представником військово-служилого стану, який підкреслено виокремлював себе з решти суспільства. До купців і ремісників, а особливо селян козак ставився досить зверхньо. Рівняючи себе до шляхти, він демонстрував усім своїм виглядом, одягом, озброєнням свою належність до професійної військової касті, «рицарського люду», який складав еліту того часу.

Курінний міг собі дозволити не тільки самопал, аркебузу чи мушкет, але й пістоль.

ПІСТОЛЬ

Пістолі були такі великі й важкі, що використовувалися переважно кіннотою, яка їх тримала в кобурах-ольстрах при сидлі.

НАТРУСКА

Натруски виготовляли з кістки чи дерева у вигляді стилізованих коників, з піднятими вгору хвостом та голівкою на стрижні, яким затикався отвір для пороху. У верхній частині фігурки коня розташовані отвори для підвішування натруски до пояса.

Основним озброєнням реєстрової козацької піхоти, яку назвали «огнистим народом» була вонепальна зброя — мушкети, аркебузи, рушниці, узагальнено — «самопали». «Рицар з самопалом» став козацьким гербом.

Багато хто з реєстровців, а тим більше козацьких старшин, мали по декілька самопалів, які їм допомагали носити джури. У поході зброя зберігалася на возах і носилася у спеціальних шкіряних чохлах.

Колісний замок — винахід Леонардо да Вінчі

Бойова пружина замка

Полічка для пороху — панівка

ТОРБА

Особисті речі носили у торбах, подібних до гуцульських шкіряних тайстр, оздоблених «мосяжем» — дрібними мідними деталями.

Посада курінного отамана у війську Богдана Хмельницького успадкована від давнього козацького звичаю й тактичної організації. Слово й поняття «курінь» має східне походження. Імовірно, воно означало тип організаційного підрозділу, який на українські землі потрапив від тюркських народів. Власне, як і слово та поняття «козак» — особисто вільна, озброєна, свавільна людина. Курінний отаман, або десятник — виборна посада вправного вояка, якого не менш вправні козаки визнали за свого командира. Збудоване не стільки за писаним формальним, скільки за звичаєвим правом, козацьке середовище формувало такі погляди на лідерство, що за незначними винятками козацькими ватажками ставали люди сміливі, винахідливі, загартовані, справжні майстри військової справи.

ЛАДІВНИЦЯ

Готові заряди, ладунки, зберігалися у патронташі — ладівниці. Паперовий патрон-ладунок містив мірку пороху на один постріл і кулю. Шляхта, кіннота й заможне козацтво використовували наплечні металеві ладівниці, інколи багато прикрашені. Після перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями багато хто з козацтва обзавівся коштовними трофеями.

Однозуба виделка

У гамані курінного кресало, кремінець, гроші. Серед монет — злотий Владислава IV, панування якого завершилося козацькою війною.

З середини XVII ст. набувають популярності порохівниці з коров'ячої кістки. Мистецьке різьблення на порохівниці свідчить про dbайливість до спорядження та про статки власника. У порохівницях зберігали гранульований порох.

Порохівниця, прикрашена гравіруванням

ПОРОХІВНИЦЯ

Отвір у нижній частині кістяної порохівниці дозволяв підвісити до неї на шкіряному ремінці мішечок для куль.

На випадок рукопашної передпліччя отамана захищають від ворожої шаблі наручі-карваші — частина обладунку польського крилатого гусара. Використання трофейного обладунку — своєрідна демонстрація військової звитяги й «воєнного щастя», без яких неможливо собі уявити психологію вояцького стану, яскравим представником якого є курінний отаман реєстрового козацького полку — рушійної сили й основної бойової потуги армії великого гетьмана Богдана Зіновія Хмельницького.

Латунні прикраси карвашів

ОБЛАДУНКИ

Козацька старшина нерідко використовувала захисні обладунки: карваші, панцирі, нагрудники-горжети. Трофейні карваші гусара — знак звитяги над кращою у світі важкою кавалерією.

КЛЮЧ

Пружину колісного замка мушкета зводили спеціальним ключем

БОКЛАГА

Воду або горілку у поході й у бою носили у боклагах. Всередині боклагу обробляли воском, щоб зробити водонепроникною.

ЛОЖКА У ЧОХЛІ

Як і всі козаки, отаман носив на поясі ложку у шкіряному чохлі, у якому також могла зберігатися й виделка. Старшинський статус або шляхетне походження отамана можна було підкреслити тим, що ложка була срібною, гарної ювелірної роботи.

Цілий світ матеріальної культури наших воєвничих предків дала змогу реконструювати археологія поля Берестецької битви.

Фізично витривалі, загартовані боями та походами, козацькі ватажки на власному прикладі мусили доводити козакам своє командирське право, були першими серед рівних.

Орнаментований клапан

Серед збережених знахідок Берестецького поля є чимало популярних моделей козацьких поясних сумок, торбинок, гаманців. Складний декор клапана торбинки, викладений червоним сукном — це одне свідчення привілейованого статусу ватажка.

Цікаво, що згідно із багатьма археологічними знахідками на полі битви при Беретечку, на козацьких жупанах і свитках не дотримано одноманітності гудзиків. Це слід визнати або впливом певної традиції принципового презирства до чистоплюйської охайності й шляхетських розкошів, або звичайним впливом обставин — у походах і боях нашивалися перші-ліпші гудзики, що були під рукою. Відомо, що козаки могли розраховуватися срібними гудзиками у шинку, не маючи грошей, або тими ж гудзиками ладувати самопали, на маючи вже куль.

При повному озброєнні деякі представники козацьких старшини носили пістолі на поясі, чіпляючи їх за допомогою металевої скоби.

УСЕ З СОБОЮ

Встановлено наявність майже в кожного козака поясної сумки для власних речей, інколи з нехитрими скарбами на кшталт прикрас, подарунків дівчатам і жінкам.

РЕЄСТРОВИЙ КОЗАК

● Реконструкція Олександра Харченка

Основна рушійна сила повстання й подальшої Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького — реєстрові козаки. Попри сформовані національні міфи про голопузих здорованів у червоних шовкових шароварах, які голими п'ятами зопалу забивають по два польських крилатих гусари зараз,

реєстровці були вправною, добре озброєною й екіпірованою східноєвропейською піхотою.

В масі своїй одягнені у одноманітні свитки або жупани, з добре припасованим спорядженням, масово озброєні вогнепальною зброєю та почасти — холодною, козаки діяли компактними бойовими порядками, ведучи безупинний вогонь зі своїх самопалів.

Реєстровець одягнений у жупан, на його поясі — увесь необхідний набір спорядження для ведення війни та побутові речі. Як завжди, його статус воїна підкреслено шаблею, самопалом, а також деталями одягу, або як його називали у ті часи, «барви».

ШАБЛЯ-СЕСТРИЦЯ

Шанобливе й навіть ніжне ставлення козаків до холодної зброї відоме. Один з поширених типів статусної зброї — шабля-сигізмундівка першої чверті XVII ст.

Шабельні піхви

Руків'я шаблі з дерева, обтягнутого шкірою

Окуття піхов з бронзи, міді, або заліза

НІЖ

Розрізняють побутові й бойові ножі, якими користувалися у козацькому війську. Однак простий козак якщо і мав ніж, то універсальний: і до бою, і до роботи, і до столу.

У мирний час козаки отримували від королівського уряду невелике грошове утримання, в середньому — по 2,5 польських грошів на день, а також сукно на жупани. Подібний крій пошитих з однакового сукна жупанів надавав козацькій лаві певної одноманітності. Це ще не були однострої у сучасному розумінні, проте про певні спільні риси вбрання реєстрових козаків повідомляє багато джерел: письмові пам'ятки, малюнки та інші мистецькі твори очевидців. Ясна річ, у ході Визвольної війни проти Речі Посполитої козаки-реєстровці самі дбали про власне озброєння й спорядження, яке поповнювали за рахунок трофеїв.

Археологією підтверджено певну культуру й гігієну у війську Богдана Хмельницького. Справний козак мав ложку, а то й виделку, у шкіряному або берестяному футлярі.

У козацькому війську середини XVII ст. і мови не могло йти про одноманітність озброєння. Серед типів вогнепальної зброї були і гнотові, і колісні, і найбільш досконалі ударно-кремінні зразки. Власного виробництва вогнепальної зброї козаки не мали, джерелами її постачання були трофеї, взяті в коронних і магнатських військах, реквізиції із замкових арсеналів, закупівлі в ремісників західних земель України-Русі, а також імпорт — у першу чергу з Московської держави. Ефективність вогневого бою досягалася не так за рахунок залпової стрільби одностипними мушкетами, як за рахунок масованого вогню козацької піхоти, вишикуваної у бойові порядки.

Ладівниця

Підгорнуті поли жупана

Шаровари з сукна, заправлені у чоботи

Типові козацькі чоботи без підборів

ОПАНЧА

У негоду козаки носили поверх жупанів різні види верхнього одягу: киреї, опанчі, делії. Наш реєстровець вдягнений у сукняну опанчу з коміром із вовчого хутра.

Проолифлене сукно

У наш час на допомогу дослідникам козацького одягу та озброєння прийшли здобутки археологічної науки. Титанічна праця експедицій львівських археологів на чолі з Ігорем Свєшніковим на полі битви при Берестечку дала можливість уточнити та поглибити знання про одяг, озброєння та спорядження реєстрового козацтва.

ЛАДІВНИЦЯ

Ладівниці склалися із вставлених у бляшану коробку циліндричних спаяних до купи трубочок, в яких знаходилися ладунки (патрони) — всипані у паперовий мішечок порції пороху і кулі. Перед пострілом стрілець надкушував нижній край гільзи, висипав частину пороху на полицьку, частину — у люфу і опускав туди само кулю.

ТОРБА

Серед предметів у поясах торбах були зливки свинцю або свинцевий лом, що його рубали, плавили на вогні, й відливали з нього кулі за допомогою кулелейок.

ГНОВИЙ МУШКЕТ

Мав гнотовий замок. Гніт — шнур, просотаний селітрою, підпалював порох на панівці, через запальний отвір вогонь перекидався на заряд у люфі і відбувався постріл.

Пенал для дрібних інструментів

Гнотовий замок

Винайдення патронів і ладівниць значно спростило процес ладування ручної вогнепальної зброї й істотно вплинуло на її розвиток. Дрібно розтертий порох для підсіпки на полицю вогнепальної зброї козаки носили у дерев'яних і кістяних натрусках. Заради економії пороху, натруски інколи мали дозатори.

Дерев'яний коник-натруска

Шкіряний вологонепроникний футляр

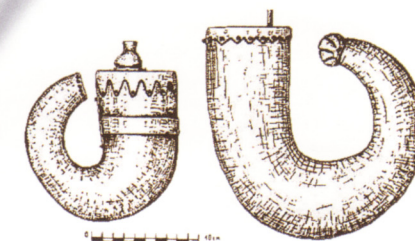
Дерев'яна порохівниця, обтягнута шкірою

Дозатор порохівниці

У натрусці носили перетертий порох для підсіпання на панівку мушкета у бою. Популярною у козацькому війську була модель у вигляді стилізованого коника з кришечкою у вигляді кінської голівки.

РІГ ДОСТАТКУ

Домінуючий тип порохівниць — «ріг достатку» з дерева, обтягнутого шкірою, або з твердої шкіри. Деякі порохівниці мали гирло й поворотний дозатор на мірку пороху.

Шомпол під ложею мушкета

Шапка
з вовчого хутра

Ладівниця на
плечовому
ремені

ДЖУРА

● Реконструкція Святослава Федченка

Молоді хлопці у козацькому війську, джури, перебуваючи у почті майстрів військової справи, реєстрових козаків, здобували бойовий вишкіл, досвід і згодом ціною власної хоробрості, вправності й пролитої крові отримували жаданий статус професійних вояків. Зборівський реєстр 1649 року містить згадку про «пішого і кінного джуру» ледь не в кожного реєстровця.

За типом одягу й озброєння джура мало чим відрізнявся від решти козаків-реєстровців: темний сукняний жупан, шаровари, сукняна шапка з хутряною околицею. Молодий козак озброєний бандолетом, тобто карабіном невеликого калібру, запозиченим явно з арсеналу кінноти.

ЛЮЛЬКА

Серед козацьких люльок, окрім глиняних, траплялися й дерев'яні, вирізьблені у формі мушлі равлика.

Тростина,
або мундштук
люльки

«Собачий
замок» із
запобіжником

БАНДОЛЕТ

Вкорочений карабін називався бандолетом, бо носився через плече на перев'язі-бандольєрі, чіплявся за скобу. Був на озброєнні кінноти та драгонів.

ЛАДІВНИЦЯ

Одними з перших козаки почали використовувати готові порохові заряди з кулею — ладунки, а також патронташі для їх носіння — ладівниці.

Спорядження на
плечових ремнях

КОРОБ ЛАДІВНИЦІ

Короби ладівниць виготовлялися з дерева, в якому робили отвори для зарядів, або з металевих спаяних трубок, і оправляли у шкіру.

Останній
ладунок у
ладівниці

ДЖУРИ У БОЮ

Під час бою джури билися нарівні з іншими козаками. Таким чином, козацьке військо могло мати більше реальних вояків, ніж було вписано у реєстрах.

ДВОЗУБА ВИДЕЛКА

Суворий побут козацької сіроми не заважав їй мати похідні столові прибори, як-от ніж і двозубу виделку з кістяним держакком.

Обов'язки джури подібні до обов'язків зброєносця західноєвропейського лицаря. Саме через роль зброєносця молода амбітна людина середньовіччя мала шанс пробитися до лав еліти тодішнього суспільства — лицарства.

ВИДЕЛКА-РОЖЕН

Побут у поході був суворий і невибагливий. Аби швидко засмажити шматок м'яса на вогнищі, використовували однозубі виделки або рожені.

Проходячи вишкіл, джури ставали справжніми вояками, воєнне життя навчало їх і каші зварити, і мушкет заладувати, і зробити власноруч будь-що за допомогою простого інструменту.

СТРУМЕНТ

У пеналі приклада самопала зберігалися інструменти для лагодження зброї, «грейцари» для виймання заряду, викрутки, свердла тощо.

СВЕРДЛО

За допомогою цього інструмента козаки та ремісники ремонтували зброю та побутові речі.

Чоботи
без підборів

МОЛОДИЙ КОЗАК

● Реконструкція Миколи Пострелка

Для молодого людини буремного XVII століття опинитися у лавах козацького війська було цілком природним. У роки перед повстанням Хмельницького сформувався досить великий прошарок озброєних, спраглих слави людей — так званих «випищиків», тобто козаків, виписаних із козацьких реєстрів у час їх скорочень. Саме випищики та їхні нащадки дозволили Богданові Хмельницькому протягом літа — осені переможного 1648 року збільшити кількість козацьких полків більш ніж удвічі.

Юнак козацького роду екіпірований подібно до більшості реєстрового козацького товариства. Ще змалечку вихований як майбутній воїн, він з гордістю й невимушеністю носить свій нелегкий військовий скарб. На ньому жупан з добротного сукна, хутряна шапка та міцні чоботи. Молодий реєстровець озброєний мушкетом і шаблею.

ТИПОВИЙ КОЗАК

Твори художників XVII ст., гравюри до мап Г.-Л. де Боплана, малюнки з натури Абрагама ван Вестерфельда дають змогу скласти уявлення про зовнішність типового козака.

У торбі козак носив усе, що могло стати у пригоді в поході та бою. Такі торби були і у вояків інших тогочасних армій, що свідчить про універсальність і типовість спорядження реєстровця.

Різьблена ложка

ПОЯСНИЙ НАБІР

Від ложки до універсального ножа — усе необхідне було міцно приторочено до пояса справного козака. Кожним предметом можна було скористатися будь-якої миті.

Піхви до ножа

Про те, яким було козацьке взуття, розповіли результати унікальних розкопок на полі Берестецької битви: археологи знайшли декілька сот цілих і фрагментарно збережених зразків козацьких чобіт та інших видів взуття.

Брутальний, зате міцний

КОЗАЦЬКИЙ ЧОБІТ
Чобіт відтворено за даними археологічних розкопок. В середині шкіряного чобота був внутрішній підбор і луб — берестяна вставка у п'яточній частині.

Руків'я шаблі

КОЗАЦЬКА ШАБЛЯ

«Право шаблі», «вояцький хліб», що його професійний вояк заробляв шаблею, породило культ цього виду зброї у лавах реєстрового козацтва. Шабля — статусна зброя.

Шанка з вовчого хутра

Приклад аркебузи

Чоботи, змащені дьогтем

ПОЛКОВЕ ОЗБРОЄННЯ

До полкової артилерії належали 5–6, інколи більше, польових гармат, які спочатку перевозили на возах. Згодом було винайдено так звану легку артилерію на колісних лафетах, яка пересувалася полем бою за допомогою легких упряжок з 4–6 коней. Індивідуальне озброєння козацьких куренів і сотень підсилювало озброєння, що перебувало під командою полковників. Сам

гетьман мав резерв із важких облогових і польових гармат чисельністю до двох десятків, що на середину XVII ст. становило дуже значну вогневу потугу.

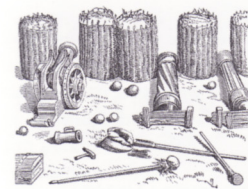
Обслуговували гармати, звісно, гармаші, або «пушкарі». Є свідчення, що козаки залучали до своєї артилерії полонених професіоналів з числа західноєвропейських найманців, які служили у королівському війську.

До козацької артилерії відносили й «ожиги», або «сороки» — багатолуфіві гармати невеликого калібру, а також усілякі малокаліберні різновиди гармат і гаківниць — робінети, фальконети тощо. Залежно від ситуації їх встановлювали на возах, на польових оборонних спорудах чи фортечних мурах.

Ожига на лафеті

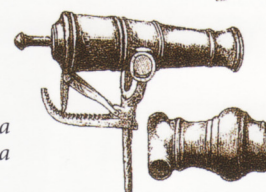
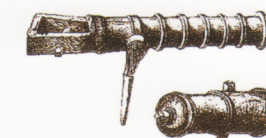

Мортири вели навісний вогонь

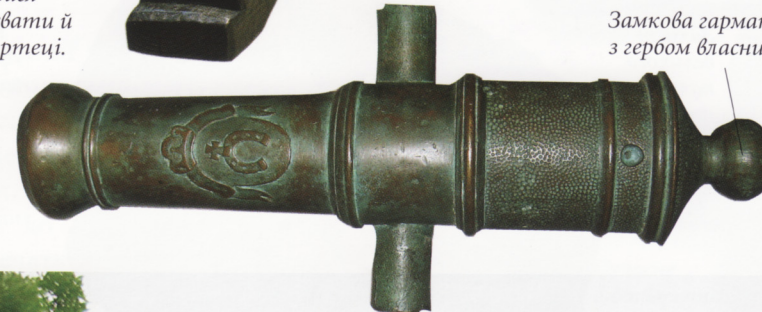

Козаки славилися вмінням здобувати й боронити фортеці. І в облозі та штурмі, і в обороні артилерія відіграла вирішальну роль.

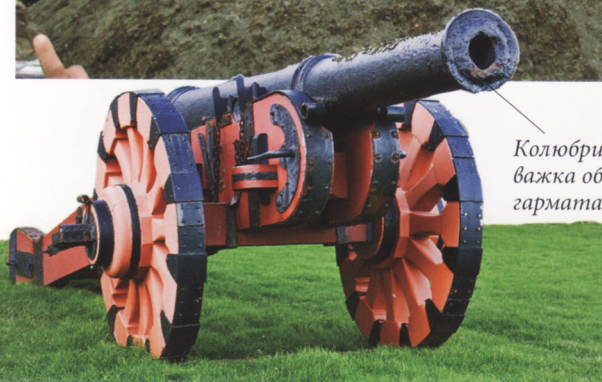
ULTIMA RATIO REGUM
«Останнім аргументом королів» називали у XVII ст. артилерію. Гармати ділилися на калібри за певною системою. Козаки встановлювали гармати і на возах, і на своїх кораблях — чайках. Полкова артилерія, 4–6 польових гармат, підтримувала вогнем атаки піхоти.

Замкова гармата з гербом власника

Зразки козацької артилерії

Колюбринна — важка облогова гармата

Виготовляти гармати під час Визвольної війни навряд чи було можливим, тому полкова і гетьманська артилерія формувалися переважно за рахунок військових трофеїв, реквізицій у захоплених замках і фортецях, а також вивозилися зі спеціальних гарматних майстерень (людвисарень), що належали магнатам.

Часто національна традиція зводить суть Хмельниччини до «війни українців проти поляків» та «шляхти проти народу». Насправді все було не так однозначно. Адже шляхта не була однорідною за майновим станом, віросповіданням та суспільними ідеалами.

Захист великого пальця — палюх

Козак чи покозачений шляхтич, реєстровець був представником стану «людей війни» зі своїми звичаями та кодексом честі. «Рицарські люди» поєднували в собі освіченість представників привілейованого стану із суворими звичаями рядового козацтва. Бути експ-студеєм університету та верховодити ватагою відчайдушів-козаків було у душі епохи.

Зачеплена за поясний гак шабля

ПОКОЗАЧЕНИЙ ШЛЯХТИЧ

Реконструкція Сергія Шаменкова

Покозачений шляхтич має озброєння і спорядження типового заможного реєстрового козака: при боці шабля, в руках мушкет із ладівницею та натрускою. Як і козак, він носить жупан, шаровари, міцні шкіряні чоботи. Належність до родової аристократії засвідчує перстень-печатка з гербом «Рогаля». Гоноровий статус покозаченого шляхтича підкреслює пишно оздоблена делія, дорогі наручі, шапка з коштовного хутра та невловимий аристократизм у руках.

ГАМАНЕЦЬ

Простий козак або покозачений шляхтич, як правило, не міг похвалитися великим багатством. Про це свідчить вміст козацьких гаманців, знайдених археологами. Ходили чутки й про карбування монет Хмельницьким.

У шкіряному козацькому футлярі при поясі шляхтич носив дорожу срібну ложку. Її держак прикрашав герб і жартівливий девіз «У кожній справі пам'ятай о славі». Така ложка була не тільки маленькою ознакою шляхетства. Завдяки бактерицидним властивостям срібла її власник мав менше шансів підхопити якусь болячку.

Золоті, талари, гроші, тимфи, дукати...

Гаманець кріпили до пояса

Ложка у футлярі явно з родового скарбу

Футляр для ложки закривався клапаном

Руків'я ложки часто прикрашали девізом

Козацький гербовий перстень XVII ст.

Сучасне відтворення шляхетського персня

Шляхта свого часу брала участь у формуванні козацького стану. Багато шляхтичів, і православних, і католиків, що були відсутні магнатерією Речі Посполитої від кар'єрних і політичних можливостей, бачили у Хмельницькому, його армії та новосформованих структурах козацької державності запоруку змін на краще.

ДЕЛЯ

Цей теплий верхній одяг турецького походження у тогочасній Речі Посполитій носили або шляхтичі, або заможні козаки. Делію козака-шляхтича прикрашає застібка з галуном, шнурами й китицями та позолочені срібні гудзики.

Це вам не «шапка-бирка, зверху дірка»

Оздобна застібка делії

Не тільки шаблею служили покозачені шляхтичі. Писарі Війська Запорозького на чолі з генеральним писарем, обруцьким шляхтичем, майбутнім наступником Богдана Іваном Виговським виконували функції апарату уряду, канцелярії, розвідки та дипломатичного відомства козацької України. Шляхетне походження мав один із найталановитіших полковників Іван Богун.

Герб на руків'ї шаблі

ВЕРХІВ'Я ШАБЛІ

Верхів'я, деталь ефеса шаблі, якою закінчувалося руків'я, часто прикрашали гербом. Адже верхів'я добре видно, навіть коли шабля схована у піхви.

КУШАК

Кушак із східної тканини підперезував жупан покозаченого шляхтича або заможного козака. Щоб кожен міг оцінити красу виробу, кінець пояса звисав спереду.

Ударна холодна зброя — келепи й чекани — не тільки виконувала утилітарну військову функцію, а й була атрибутом належності до воєнно-служилого стану.

Келеп — бойовий молот

ЧЕКАН

Бойова сокирка — чекан — була різновидом ударної холодної зброї. Знахідки на полі битви при Берестечку свідчать про поширеність цього виду озброєння.

ТОРБИНКА

В ошатних поясах торбинках носили різноманітне дрібне знаряддя, невеликі суми грошей, дрібні трофеї — все, що мало бути напохваті у похідному житті.

Візерунок із кольорової шкіри на клапані торбинки

Козацькому гетьманові вірою і правдою служили десятки шляхтичів: і поляків, і русинів-українців, і литвинів-білорусів. Славний Морозенко, за яким «вся Вкраїна плаче», був покозаченим польським шляхтичем. Полковник Київського реєстрового полку Станіслав Кричевський, який загинув, боронячи рубежі козацької держави під Лосевом, також належав до шляхти.

ЯК ЗАСЯДЕМ, БРАТТЯ, КОЛО ЧАРИ

Попри ілюзії щодо надмірної тверезості наших предків, бенкети, а інколи й відверті пиятики супроводжували бурхливе життя «рицарського люду».

Срібна чарка

Ударна частина келепа

КЕЛЕП

Келеп належав до озброєння кінноти і слугував для проломлювання обладунків супротивника, проте використовувався й пішими козаками з тією самою метою.

Для шляхтичів і козацької старшини келепи та чекани були ще й атрибутом суспільного положення, а часом — останнім аргументом у «поєдинках честі».

Зброя була предметом гордоців справжнього воїна, тому у багатьох випадках її прикрашали. Келепи, обуики та чекани не були винятком. Довгий держак цього келепа щедро розціцьковано бронзовими цвяхиками.

ДВОЗУБА ВИДЕЛКА

Доволі аристократичний інструмент для поглинання їжі. У похідному житті частіше користувалися однозубою виделкою-рожном.

Образ козака з мушкетом закарбовано у національній пам'яті. Зображення «рицера з самопалом» зустрічаються на печатках, прапорах, малюнках, гербах.

Статусне взуття — чоботи

ЗАПОРОЖЕЦЬ

● Реконструкція Дмитра Гладкого

Запорожці — еліта з еліт «козацької нації», загартований у боротьбі з ворожим степом, з Оттоманською Туреччиною та Кримом прошарок чоловіків-воїнів, що виробили власний стиль одягу, спорядження та озброєння.

Шановані на Запорожжі лицарські чесноти виражалися через принципове презирство до розкошів. «Латана свитина», «шапка-бирка-зверху дірка» та «лихі семирязи», оспівані у думі про козака Голоту, різко контрастували з шанобливим ставленням запорожців до зброї. Тож наш козак носить старенький кунтуш, вдягнений просто на голе тіло. Зачіска-оселець, сережка у вусі, характерні вуса — типові прикмети запорозького лицаря. От хіба розкішні чоботи крилатого гусара на ногах у козака-нетяги свідчать про небайдужість не так до добірного взуття, як до демонстрації власної сміливості й вояцького щастя

ЗАХАЛЯВНА ЛОЖЕЧКА

Захалівна ложечка — вірна супутниця козака-нетяги. Існувала певна культура й гігієна харчування: ложки носили у шкіряних або берестяних футлярах.

Оспівана у думах і піснях пошана козака до шаблі, оздобних самопалів і «семи-п'ядних пищалей» свідчить про призначення запорожця — бути воїном, оборонцем, а не мирним «греккосієм» або шляхетним чепуруном.

ОЗДОБНИЙ САМОПАЛ

Мушкет-самопал з ударно-кремінним замком «московського діла». Дерев'яні деталі цієї розкішної зброї прикрашено інкрустованим орнаментом з кістки.

КУХОЛЬ-КОРЕЦЬ

Коли йшлося про побут, запорожці віддавали перевагу невибагливим речам. Проста, видовбана з дерева посудина допомагала козакові-сіромасі тамувати спрагу.

Козацька шабля була не просто зброєю. Вона вважалася аналогом меча і так само, як меч, була символом лицарства. У тогочасному суспільстві носити шаблю мали право лише шляхтичі та козаки.

«Воїни степової фортеці» — Запорозької Січі — були першими серед рівних на початку повстання Богдана Хмельницького, бо саме Січ-мати прийняла до себе повсталого чигиринського сотника з його невеликим почтом і саме на Запорозькій Січі Богдана-Зиновія Хмельницького було обрано гетьманом України. Впродовж усієї війни запорожці залишалися прикладом хоробрості.

Паси до підвішування шаблі до пояса

Шапка з вовчого хутра

ШАБЛЯ-«ОРМЯНКА»

Серед козацьких шаблель зустрічалися й «ормянки», виготовлені вірменськими ремісниками у містах Поділля й Галичини. Саме такою шаблею і озброєний наш запорожець.

«Вони тонкі і проникливі, винахідливі і щедрі, без наміру і амбіцій стати багатими. Зате надзвичайно люблять свободу, без якої не хотіли б жити», — писав французький військовий інженер Г. Л. де Боплан про запорожців.

КЕРАМІЧНА ЛЮЛЬКА XVII СТ.

Люлька була майже таким самим статус-символом козака, як і шабля. Як у пісні: «Мені з жінкою не возиться, а тютюн та люлька козаку в поході знадобиться».

Керамічна чашечка люльки

ЗАХАЛЯВНИЙ НІЖ

Захальавний ніж міг прислужитися повстанцю у різних випадках. І як ремісничий інструмент шевця, бондаря, сніцаря тощо, і як зброя ближнього бою.

«МАСЛАК»

Ця прив'язана до ратища кінська щелепа була страшною зброєю. Повсталі селяни користувалися «маслаками» не гірше, ніж професійні вояки алебардами.

Обушок — гирька на держаку

ЗБРОЯ СЕЛЯН-ПОВСТАНЦІВ

Особливу лютю шляхти виклало використання повсталим селянством у якості зброї звичайного сільськогосподарського реманенту: бойових кіс, серпів, ціпів.

ПОКОЗАЧЕНИЙ СЕЛЯНИН

● Реконструкція Антона Єрешка

Серед мас повсталого покозаченого селянства виділялися загони подільських селян та ремісників — «левенців». Латана свита з грубого сірого сукна, чабанська шапка з козячого хутра, личаки та онучі — типовий одяг повсталого селянина з околиць Кам'янця-Подільського та Бакоти. Озброєння селянина-повстанця зазвичай було імпровізованим: сокира, серп, довбня. Проте «левець» вже бував у бувальцях, тож роздобув з рук ворога аркебузу з колісним замком. Нехитре майно селянина зберігається у простій торбі-тайстрі з домотканого вибіленого рядна та шкіряних сумочках козацького типу, подібних до тих, що знайдено археологами на полі Берестецької битви.

ПОЯСНА СУМКА

У оздобленій аплікацією шкіряній поясній сумці селянин-повстанець зберігає кресало, трут, кремінці, свинець для куль.

ДОВБНЯ

Обдертий від кори уламок кореня дерева міг служити зброєю селянинові-бідаці. Такі довбні знайдено під Берестечком.

СОКИРА

Сокира — універсальний інструмент для табору та небезпечна зброя. Різні типи сокир були і в козаків, і в селян-повстанців.

ЛИЧАКИ

Звичайні плетені личаки та онучі, а також шкіряні ходаки — взуття простого селянства. Саме так і зображено повсталих селян на тогочасних гравюрах.

ТОРБА

Увесь нехитрий скарб «левенця» зберігався у торбі або сумці з полотна або шкіри. Серед необхідного: запас куль, харчі, інструменти, дратва, шило тощо.

Держак до «маслака»

Всенародна підтримка повстання призвела до масового покозачення найбільш вразливих верств населення. «Усі хлопці подалися у козаки» — у розпачі писали лояльні до польської корони хроністи, змальовуючи покозачення народу України після 1648 року.

Свитка з домотканого сукна

Чабанська шапка з овечої шкури

НЕВІДОМІ ГЕРОЇ

Тисячі селян, ремісників, простих людей воювали в армії Хмельницького. Імена козаків знаємо за реєстрами. Більшість повстанців лишилися безіменними.

Повстанці-левенці на Поділлі 1648 р. блокували могутні фортеці, такі як Кам'янець-Подільський. Завдяки їм спокійна за свої тили армія Хмельницького рушила на захід і взяла в облогу Львів.

КОЗАЦЬКА БОЙОВА ТАКТИКА

В супереч поширеній думці, козаки не були вправними кіннотниками. Навіть кінні козаки, подібно до європейських драгонів, доїжджали до ворога верхи, спішувалися й билися як піхота. А от піхотинцями вони були чудовими. Основним тактичним прийомом козаків була атака піхоти під прикриттям возового табору. Вишикувані у багаторядову лаву козаки, ведучи вогонь з самопалів, зближувалися з ворогом. Коноводи на флангах вели

коней, що тягли вози. У випадку успіху і відступу противника, або ж навпаки — при невдачі й потребі закріпитися для оборони, коноводи швидко заводили коней, формували довкола піхотних лав возовий табір, випрягали й відводили коней. Вози зчеплювали між собою ланцюгами, їхні голоблі підіймали вгору як частокіл, а козаки, які возили з собою лопати та інший шанцевий інструмент, блискавично обкопували табір землею.

ТАБІР З ВОЗІВ
При оборонних і наступальних діях козаки вміли битися і «розгардіяшем» — тобто окремими групами або й поодинці з холодною зброєю в руках. Козаки захищали табір з возів, стріляючи ядрами та «січеним залізом» (картачами) з возових гармат, гаківниць і ожиг, а також мушкетів.

Перший ряд міг стріляти з коліна

БАТОВИЙ СТРІЙ

Поки перший ряд козацької лави стріляв, наступні ряди ладували мушкети (це займало близько двох хвилин). Ряд, готовий до пострілу, виходив наперед і давав залп. Така організація дій дозволяла вести вогонь високої щільності.

Барельєф з паризької церкви Сен-Жермен де Пре

Скульптор Ж. Тібо реалістично зобразив козацькі лави на бронзовому рельєфі, що прикрашає саркофаг короля Яна Казимира. Це єдине вірогідне зображення козацьких бойових порядків, виконане сучасником подій.

Гудзик від жупана міг замінити кулю

ЛАДУВАННЯ МУШКЕТА

Ладуючи ударно-кремінний мушкет, стрілець спочатку сипав на затравочну полицьку порох, закривав її кришкою, а потім закладав у ствол порох, кулю і пиж та ущільнював їх шомполом. У західноєвропейських арміях мушкетер, який закінчив ладувати зброю, сигналізував про це, піднімаючи самопал і шомпол вгору. Деякі козаки, яким траплялося воювати в Європі, запозичили цей жест. Але більшість реєстровців сигналізувала про готовність до пострілу, тримаючи самопал перед грудьми.

КОЛІСНИЙ ЗАМОК

Готуючи мушкет до пострілу, стрілець зводив пружину колісного замка за допомогою спеціального ключа

З успіхами козацької тактики на початку Визвольної Війни у польському військовому мистецтві пов'язане поняття «кризи польської кавалерії»: переважно кінне коронне військо було безсиле проти дій козацької піхоти під захистом рухомого табору з возів.

В бою козак піднімав поли жупана

ВАЖКА ЗБРОЯ

Мушкет важив 6–8 кг і під час пострілу давав досить потужну віддачу. Щоб зменшити віддачу, західноєвропейські мушкетери спиралі зброю на рогатину-форкет. Але козаки форкетами не користувалися.

Козацька піхота мала на озброєнні мушкети трьох систем, що існували на той час: з гнотовими, колісними та ударно-кремінними замками. Гнотовий замок було винайдено близько 1430 року і попри усі вдосконалення на середину XVII століття ця система була вже децю застарілою. Порох на затравочній полиці підпалювався за допомогою тліючого гноту, закріпленого у важелі-серпентині. Незручність використання цієї системи полягала у тому, що дощ чи вітер міг загасити гніт, тому необхідно було весь час тримати напoxваті запалені ліхтарі. Колісний замок — чи не єдиний з винаходів Леонардо да Вінчі, який набув широкого застосування за життя майстра. Підпалювання ладунку відбувалося за рахунок іскри, яку висікали затиснений у курок кремінь і коліщатко на пружині (як у сучасній запальничці), попередньо зведених за допомогою ключа. Система була надійна — осічка траплялася тільки у разі потрапляння в замок бруду. Щоправда, такий замок коштував дорого, а бруду навколо не бракувало. Найпоширеніший у часи Хмельниччини ударно-кремінний замок переважав за зручністю у використанні та надійністю обидві попередні системи, тож і був найбільш популярним серед професійних вояків. Затиснутий в ударник кремінь ударом висікав іскру із кришки сталеві полицьки, порох займався і лунало постріл. Ударно-кремінний замок витіснив з ужитку обидві попередні системи і зостався у використанні протягом наступних 200 років.

ЛАДУВАННЯ МУШКЕТА

Для того щоб зайнявся закладений у ствол ладунк і відбувся постріл, необхідно було насипати порох на затравочну полицьку і підпалити його іскрою, вибитою кременем.

Ключ для колісного замка

ВЗАЄМОДІЯ З ТАТАРАМИ

Сюзники-татари у війську Богдана Хмельницького використовувалися за своїм природним призначенням — як легка кіннота. Вони несподівано виривалися із засідок, переслідували супротивника під час втечі, здійснювали розвідку боєм, заглиблюючись на ворожу територію на десятки кілометрів і провокуючи ворога до сутичок. Під час битви татари з незмінним успіхом застосовували свій улюблений тактичний прийом: атакували, вда-

вали втечу і заманювали супротивника у засідку, або під обстріл з вогнепальної зброї. Саме поєднання «огнистої» (тобто оснащеної вогнепальною зброєю) козацької піхоти і швидкої татарської кінноти не раз приносило успіх Богдановому війську. Татарські вершники атакували фланги, заходили в тил супротивнику, осипаючи його стрілами з луків, розривали бойові порядки та вазові табори. Вже в ході війни Хмельницький сформував і власну масову кінноту.

ЗДОБУТТЯ ФОРТЕЦІ
Прості татари не завжди розуміли політичні домовленості між вождями, тож кожне здобуте місто, фортецю чи ворожий табір вважали своєю здобиччю за законами степової війни.

Щоб поцілити, треба врахувати напрям вітру

ВПРАВНІ ЛУЧНИКИ
Стрілець за хвилину випускав до 20 стріл на відстань до 300 кроків. Він випускав другу стрілу, коли перша ще не досягла цілі. Дальність пострілу з луку — його 150-кратна довжина.

Натягання тятиви лука

НА ЧАТАХ ПО СОНЦЮ

У степовій та лісостеповій місцевості козак міг сховатися не гірше від татарина, у якого, власне, й навчився багатьох хитрощів, необхідних у степу.

Кожен татарин мав у кишені нюрнберзький квадрант — подібний до сонячного годинника прилад, що заміняв компас і допомагав орієнтуватися на місцевості.

Татари були добрими розвідниками, вміли непомітно підкрадатися до супротивника на будь-якій, навіть на буцімто абсолютно позбавленій прикриття місцевості. Лучники «знімали» сторожу без жодного звуку.

Не кожен татарин мав шовковий халат

На відміну від європейців, татари не підганяли коня острогами — вистачало команди. За потреби коня гнали нагайкою. Нагайка гуляла і по спинах полонених

ШВИДШЕ ЗА ВІТЕР

Кожен татарин у поході мав щонайменше трьох витривалих осідланих коней, яких він міняв на скаку. Це давало змогу швидко долати великі відстані.

Козаки і татари жили в однакових умовах Дикого Поля, тож, незважаючи на різницю у етнічному походженні та віросповіданні, мали багато спільних побутових звичок, прийомів виживання та військових хитрощів. Українці запозичили у татар зачіски та чимало елементів одягу

ТАТАРСЬКИЙ БЕЙ

● Реконструкція Росланда

Родовитий татарський бей носить коштовний шовковий каптан, шаровари, м'які шкіряні чоботи східного крою із загнутими носачами. На голові — шолом-місюрка з намотаною поверх нього чалмою. Захищає бея бехтер — панцир із вертикальних рядів невеликих сталевих пластин, які закривають спину й груди. Пластини з'єднують між собою кольчужними кільцями, кольчужними є також рукава та боковини обладунку. Поверх бехтера багатий татарин носить коштовний шовковий пояс, за який затикає кинджал. Два шкіряні пояси слугують для підвішування шаблі та сагайдака. Дорогий обладунок, хороша шабля, зелена чалма свідчать про те, що бей хоч і не походить з роду володарів Гіреїв, та все ж таки є вправним і родовитим воїном Кримського ханату.

ТЮФЕНГ

Родовитий воїн, глава татарського чамбулу, міг собі дозволити рушницю турецького виробництва — тюфенг, яку в Україні називали «яничаркою». Назва вказує на те, що такими мушкетами користувалися в основному яничари.

КАВНИК

Багаті татари запозичили у своїх сусідів — турків — звичай відновлювати сили кавою. Заможний шанувальник кави міг взяти у похід срібний кавник і запас зернят, щоб насолодитись улюбленим напоєм посеред степу.

Кришку кавника прикрашає орнамент

Піхви до кинджала індо-перського типу

ХОЛОДНА ЗБРОЯ

Серед татарської холодної зброї домінували шаблі, які виготовлялися безпосередньо у Ханаті — «ординки» або «смички», турецькі шаблі типу «пала» або «кілідж», «ормянки». Популярні були ножі й кинджали як турко-арабських, так і індо-перських типів. Велике розповсюдження мала зброя й обладунки з Північного Кавказу.

ПІХОТА

Нечисленна татарська піхота, озброєна тюфенгами, зазвичай складала гарнізони столичного Бахчисарая та інших значних міст, таких як порти Кафа (нині Феодосія) та Гезлев (нині Євпаторія).

Для ефективних дій армії XVII століття була необхідна взаємодія піхоти з кіннотою. Козаки були чудовою піхотою, а от потрібної кількості кінноти у війську бракувало. Тож татари, які роками виводили багатотисячний ясир з українських земель, ворог, проти якого козаки боролися протягом попередніх століть, навесні 1648 року став головним, хоч і непевним, союзником.

Сталевий шолом

МІСЮРКА
Назва цього легкого сталевого шолома близькосхідного походження походить від назви сирійського міста Міср. Місюрка захищала верх голови, а прикріплена до неї кольчужна бармиця — шию і чоло.

Структура кримсько-татарського суспільства й, відповідно, його війська була суворо ієрархічною. Хан був правителем і главою збройних формувань, нижче на щаблях ієрархічної драбини перебували калга-султан, нуреддин-султан, карач-бей, бей та мурзи. Якщо хан особисто керував походом, то правим крилом війська командував калга-султан, а лівим — нуреддин-султан. Ці посади займали найзначніші представники аристократії.

Кольчужна бармиця

Порохівниця з рогу

Елмань — розширений кінець клинка

У будь-якій армії давніх часів якість зброї та вартість обладунку свідчили про майновий стан і походження вояка — коштовне озброєння дозволяли собі тільки багаті та родовиті. Найбагатіші татарські родові клани виставляли на поле битви загони кінноти, закутої в розкішні кавказькі та персидські панцирі. Ця важка кавалерія могла на рівних протистояти славетним польським крилатим гусарам.

ЮШМАН, XVII СТ.

Цей східний обладунок, подібний до бехтера, відрізнявся від останнього загалом тим, що складався з ширших і довших сталевих пластин, які захищали груди й живіт воїна. Юшман, зображений на фото, знайдено в околицях Чигирини. Можливо, його власник був татариним-союзником, а можливо — одним із турків, які вели облогу Чигирини у 1677-му та 1678 роках.

Кольчужні боковини юшмана

Татари були неперевершеними в бою у відкритому полі та швидких нищівних рейдах в обхід фронту супротивника. А от облогу фортець вони зазвичай не вели. По-перше, тому що це було неможливо без артилерії, якою татари не користувалися, щоб не втратити швидкість пересування. По-друге, облоги тривали тижні й місяці, а роздобути потрібну кількість фуражу для коней на одному місці було неможливо.

Плетена із шкіри нагайка

НАГАЙКА

Звичайний батіг, яким ганяють коней, у нас прийнято називати «нагайкою». Вочевидь слово походить від ногайців — племінних об'єднань ногайських орд, що кочували від Північного Кавказу до Придністров'я. До ногайських належали Єдичкульська, Перекопська, Очаківська, Буджацька орди.

Союзником Богдана Хмельницького був хан Іслам-Гірей III та його піддані. І великі перемоги, і великі поразки козацького війська пов'язані з участю татарів. У битві при Берестечку у червні 1651 р. татари, послаючись на кару Аллаха за участь у битві під час релігійного свята курбан-байрама, втекли з поля бою, забравши з собою козацького лідера.

Кольчуга східного типу

ОРДИНКА

Татари були озброєні шаблями східного типу з широкими сильно вигнутими клинками та масивними гардами. В Речі Посполитій та в Україні такі шаблі називали ординками. У XVII ст. чимало козаків запозичили у татарів цей тип зброї.

Татарські степові воїни, різноплеменні й різноманітно екіпровані, мали спільну рису — як нащадки кочовиків Криму, Північного Кавказу й Прикаспію, вони змалечку були неперевершеними кіннотниками. Без союзників-татарів важко уявити перемоги армії Богдана Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем, під Пиллявцями й Батогом. Гетьман називав провідника татарів Тугай-бея своїм братом і віддавав належне допомозі союзників — чого вартий тільки спільний парад військ козацького гетьмана та хана Іслам-Гірея у Білій Церкві влітку 1648 року.

БЕЙ

Татарський ватажок мав стільки воїнів, скільки міг утримувати при собі за рахунок військової вправності, морального авторитету й того, що називали «вояцьким щастям».

ВОГОНЬ У СТЕПУ

Татари часом користувалися давніми типами кресал, успадкованими з часів Золотої Орди. Металеve кресало кріпилося до шкіряного кисета, у якому носили труті кремінь.

У колчані татарина зазвичай бувало близько 20 стріл. Найбільш вправні стрільці могли випустити одночасно по дві стріли.

ЗБРОЯРІ

Хоча Крим мав розвинені ремісничі центри, основним джерелом постачання зброї, обладунків, спорядження для ординців були Північний Кавказ, Туреччина, Іран, Близький Схід. Найбідніші ж воїни вдовольнялися примітивною зброєю кустарного виробництва.

Опріччя, прикрашене гравіюванням

Для мусульманина, як у давнину, так і нині, важливо хоч раз у житті відвідати священні міста Мекку і Медину. Подорож була важкою, та й коштувала дорого, тому далеко не кожен татарин мав змогу вирушити у паломництво — хадж. А ті, кому статки й сила дозволяли вклонитися святиням Пророка, на зворотному шляху вдягали зелену чалму, щоб продемонструвати — ось хаджі, людина, яка повернулася з хаджу.

Кисет до кресала

Лук у сагайдаку

Каптан

СТАРИЙ ТАТАРИН

● Реконструкція Костянтина Клецова

Татари із степового Криму та Перекопської, Буджацької, Білгородської, Ногайської орд були грізними воїнами, хоча й виглядали непоказними. Простий ординець на невеличкому степовому конику мав на всі пори року одну шубу, яку залежно від погоди вдягав то шкірою, то вовною назовні. Вірний складний лук зі стрілами, у декого — легкий плетений щит-калкан, нагайка для степового коня, підбита хутром повстяна шапка-малахай на голеній голові, шабля-ординка — такими запам'яталися татари сучасникам Визвольної війни. Як і козак, воїн степу все своє носив із собою — необхідні в поході речі були приторочені до пояса.

● *Вельми складно визначити загальну чисельність ординців, що супроводжували у походах свого хана, бейів і мурз під час Визвольної війни 1648–1657 рр. У найбільших битвах їх було щонайменше по 150–200 тис., значна на той час сила. Враховуючи, що козацька кіннота як самостійний вид збройної сили тільки формувалася, взаємодія між козацькою піхотою та рухливою татарською кіннотою була вкрай важливою і необхідною.*

РЕФЛЕКСІЙНИЙ ЛУК

Вкрай небезпечна дистанційна зброя в руках степового вершника — лук. З криками «Алла, алла!» татари атакували ворога окремими чамбулами з різних напрямків зачіпними випадами (суїмами). Осипаючи супротивника стрілами, вносили в його ряди безлад, заманювали у пастки, наносили втрати влучною стрільбою з рефлексійних луків.

Чоботи з сап'яну

● *Вирушаючи у походи на сусідні землі, за здобиччю, ясирем і славою, ординці не рахувалися із віком. І бахчисарайська зухвала юнь, і старі воїни зі степового Криму із спеченими південним сонцем обличчями сідали коней і рушали за своїми мурзами, або і за самим ханом. До ханського війська залучалися всі чоловіки віком від 14–15 років.*

Малахай з лисячими хвостами

Умбон

Щит обплітали шнуром

КАЛКАН

Цей круглий східний щит плели з гнучких лозин, які оплітали кольоровими нитками. Посередині кріпили металеву пластину — умбон. Аби щит не заважав стріляти з лука, його носили за спиною.

Спритність і вправність татарських лучників були загальновідомі. Проте не всі ординці мали змогу озброїтися луком, бо його виготовлення з дерева та жил тварин було процесом нешвидким і недешевим.

ЯСИР

Татари були вельми непростими союзниками. За їх участь у війні українцям доводилося платити не тільки трофеями, але й полоненими поляками. А якщо не траплялося супротивника і не було кого полонити, татари починали брати ясир з посполитих.

ПРИРОДЖЕНІ ВЕРШНИКИ

Татари зазвичай мали короткі стремена, сиділи верхи, підбгавши ноги. І вони розвивали недоступну європейському кіннотнику швидкість.

Вигин лука

Наконечник стріли

Шанка-ковнак з лисячого хутра

Каптан, подібний до турецької долами

ТАТАРСЬКИЙ МОЛОДИК

● Реконструкція Володимира Прокопенка

В супереч поширеній думці, буцімто татари були геть усі схожі на «білих ведмедів верхи на конях» (так писав про них сучасник, Г.-Л. де Боплан), історія донесла до нас портрети багатьох ординців, які мали цілком ошатне вбрання східного і навіть східноєвропейського зразка, зачіски подібні до козацьких або польських шляхетських.

Червоний «кривавий» колір каптана молодого воїна — данина поширеним на усьому індоєвропейському просторі уявленням про червоний колір як барву сили, військової могутності, мужності. Червоний був надзвичайно популярним кольором і у козаків. Татарський молодик озброєний луком та шаблею-ординкою. Його голову прикрашає шапка із лисячого хутра.

БОКЛАГА

В умовах важкого походу вкрай важливо було мати запас води. Її носили у індивідуальних шкіряних боклагах. Татари заощаджували воду, тамуючи спрагу малими ковтками

Не кожен татарський воїн мав шаблю — це була дорога зброя. Проте молоді таких родів, як Ор, Седжеут, Ширін, Мансур, Аргін, Даір мала коштовну турецьку, кавказьку та іранську зброю. Такі військові формування мало чим поступалися ханським.

ШАБЛЯ

Типова татарська шабля набула поширення у Речі Посполитій під назвою «ординки». Вірменські майстри у Львові робили шаблі цього типу, які називали «ормянками».

Вовчий хвіст — хижий атрибут

НІЖ

Невеличкий ніж із кістяним руків'ям при поясі татарського воєнка міг слугувати зброєю, столовим прибором та інструментом для ремонту кінської упряжі.

ПІАЛА

Піала — універсальний східний посуд для пиття. З теракотової піали вдома і в поході воїн споживав кумис, просяну брагу та просту воду.

Відомо, що й серед козаків було чимало вправних стрільців з лука. Недарма славетний гетьман Петро Конашевич мав прізвисько «Сагайдачний», його зображували на коні зі східним луком і сагайдом.

ТАТАРСЬКІ ШОЛОМИ

Заможне воєцтво в бою захищало себе обладунками та шоломами. Татарська знать вбиралася у шоломи, карваші та захисні обладунки з Кавказу, Ірану та Туреччини.

Татарські стріли

САГАЙДАК

Сагайдак — футляр для рефлексійного лука. Ще дітьми навчалися кочівники мистецтва стрільби з лука верхи на коні, з будь-якого положення. Для зручності лук носили у сагайдаку, а стріли — у колчані.

Серед мусульманських святинь є Зульфікар — кривий меч. На татарських хоругвах XVII–XVIII століть мотив шабелі і Зульфікара за поширеністю поступається лише півмісяцю.

ТАБІРНЕ ЖИТТЯ

Походи, довгі виснажливі марші та перебування у військовому таборі займали більшу частину життя воюючого. Відомо, що свої табори як козаки, так і їх супротивники оточували земляними укріпленнями, дуже часто створеними за наймодернішими приписами фортифікаційної науки, оточували возами. В таборі мешкали у

Поки до походу сурма не сурмила...

ЗАПОРОЖЦІ РОЗВАЖАЮТЬСЯ. КАРТИНА НЕВІДОМОГО МАЙСТРА СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ. Безіменний художник зі знанням справи зобразив прості розваги воюючих на відпочинку. Козаки сидять у розслабленій позі, співають під акомпанемент кобзи та грають в азартні ігри. Той, хто програє, отримує щигля по лобі.

Свічний ліхтар

Козаки вправно облаштовували і табір до відпочинку, і облогові позиції, і польові оборонні споруди. Стверджували, що ледь не кожен козак мав дерев'яну лопату на возі або приторочену до кінського сидла.

Лопата з металевим окуттям

наметах, шатрах, пологах різноманітних конструкцій. Їжу готували на вогнищах у казанах і на рожнах.

Релігія відіграла в житті людини важливу роль, тому у козацькому таборі, принаймні, під час перебування там гетьмана, стояла похідна козацька церква, розташована у трьох великих наметах.

Корець

Сокирки

КОЗАК-МАМАЙ

Народні картини «Козак-Мамай» дають нам невичерпне джерело відомостей про козацький побут. Як правило, біля козака, який перебирає струни бандури, малювали пляшку, чарчину, а інколи й цілий накритий похідний стіл. Відповідні написи свідчать, що козак «...як не п'є, то воші б'є, а все не гуляє...»

Глиняні чарки

Їжу готували у казанах. Як правило, казани були клепані з мідного листа й лужені. Археологічні знахідки дозволяють скласти уявлення про різноманітне знаряддя для приготування їжі — ковани коцюби, тринози, рожни, решітки, вертлуги. І хоч часто-густо козаки тамували голод лише жменькою пшона та сушеною рибкою, їм вдавалося просто на вогнищі готувати й смачні поживні страви, влаштовуючи справжні похідні бенкети. Коронні жовніри, оволодівши козацьким табором при Берестечку, дивувалися відносному багатству їхнього стола.

ДЕЛІКАТЕСИ

Старшина мала змогу харчуватися інакше, ніж сірома, однак тут навряд чи можна говорити про розкіш. Верхом розкоші була «миска цитрин», подарована Богданові Хмельницькому грецьким православним патріархом.

Голову голили ножем або уламком коси, залишаючи оселедець

Відомо, що люлька була незмінним атрибутом козацтва. Окрім особистих, були й колективні — «обчеські». Тож відпочинок козака був пов'язаний із люлькою.

Манеру сидіти по-турецькому, вочевидь, разом із деякими іншими звичаями та поняттями, запорожці запозичили у своїх степових сусідів — татар.

Казан підвішували над вогнем

50

У військовому товаристві треба було постійно доводити свою силу та бойові якості. Звідси постійні вправи з фехтунку, з влучності стрільби, бійки. Знічев'я козаки влучно гасили пострілами свічки у шинку.

Горнятко з жаром

РОЗПАЛИ ВОГОНЬ

Для підтримання вогню у спеціальному глиняному горнятку з піддувалом тримали розпечене вугілля, періодично роздмухуючи тліючий вогонь. За допомогою гнота можна було дістати вогню, щоб припалити люльку, розпалити вогнище, розрядити мушкет, випаливши порох.

Одним із найпопулярніших інструментів була ліра, або старосвітська кобза. Лірники, кобзарі, «перембнді» були не тільки козацькими музикантами, співцями народних дум і пісень, а й розвідниками, кур'єрами, посланцями.

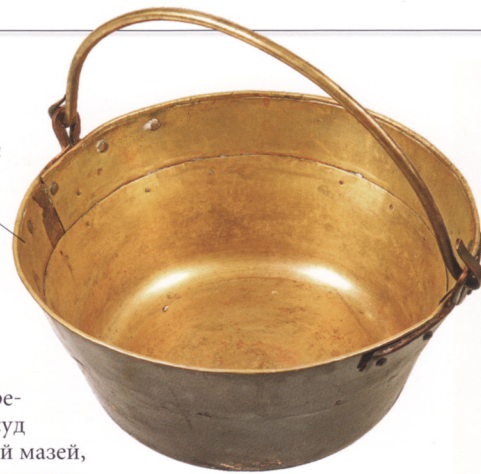
Ліра

ТАБІРНІ РОЗВАГИ

Про табірні розваги козаків можна сказати, що вони точно грали у кості та, можливо, вже запозичили від вихідців із Західної Європи картярські ігри. Звичайно ж, було поширена музика й спів. Зокрема, грали на старосвітській кобзі, або лірі, бандурі, торбані, сопілках, на «козі» (староукраїнській волинці) та багатьох інших інструментах.

Мідний казан

МЕДИЦИНА

У козацькому таборі надавали допомогу пораненим. Серед знахідок на терені козацьких таборів Берестечка є глиняний посуд із залишками відвару й мазей, вочевидь, для загоювання ран.

Простий глиняний куваль

ПОХІДНА КУХНЯ

Про страви похідної козацької кухні XVII століття відомо, що готували каші, саламаху, горох, печене м'ясо, куліш; споживали сушену рибу, в'ялене м'ясо, сушені фрукти. Для споживання їжі кожен козак мав ложку, виделку, або однозубу виделку (фактично — ручний рожен).

Археологія дала нам цікаве підтвердження суспільного розширення козацько-повстанського війська. Табори козаків-реєстровців і селян-повстанців при Берестечку розташовувалися окремо. Знахідки у таборах виразно вказують на різницю табірної життя козацтва й селянства. Уявлення про устрій козацького табору сучасна людина отримує за описами, малюнками й кресленнями сучасників. Військовий табір не був просто скупченням наметів. Його будували як земляну фортецю зі складними оборонними спорудами, валом і ровом, якщо дозволяв час і природні умови. Козацького табір і подібний до нього табір коронних військ за схемою побудови наслідував табори легіонів Стародавнього Риму. Підрозділи заходили у табір і розташовувалися у ньому за певним порядком, із суворим дотриманням маршрутів і часу пересування.

А. Сластьон. Проводи на Січ. Полотно, олія. 1886 р.

ТІ, ЩО ЧЕКАЛИ ВДОМА

Стрічка, заплетена у косу

Рукоділья, особливо вишивання, було і роботою, і розвагою для жінок та дівчат з усіх верств суспільства. Дівчата з родин середнього достатку самі гаптували собі придане. Вишивані дрібнички, подаровані коханими на згадку, мало з собою у поході чимало вояків.

Кожен козак, виступаючи у похід, залишав удома дорогих йому людей. На щасливе повернення вояків чекали батьки, дружини з діточками, наречені. Чекала на них і звична домашня атмосфера та побутові предмети — для кожного свої. Адже козаки походили з різних верств населення, заняття і побут яких були дуже несхожими. У давнину одяг і речі, якими користувалися люди, могли багато чого розповісти про їхнє місце у суспільстві та діяльність. Отже, загляньмо до козацьких домівок, подивімося на речі, якими користувалися люди різних суспільних верств у першій половині XVII століття. Домівками вояків доби Хмельниччини були і селянські хати під стріхами, і міські кам'яниці, і шляхетські оборонні двори. Поодинокі предмети, які наповнювали житло, збереглися у музеях, інші були відтворені реконструкторами.

ОШАТНА ЗАЧІСКА

На відміну від заміжньої жінки, молода дівчина могла ходити без головного убору: було досить прикрасити волосся яскравою стрічкою.

ДІВЧИНА З КОЗАЦЬКОЇ РОДИНИ

Реконструкція Мирослави й Олекси Руденків

На дівчині сорочка тонкого полотна з прикрашеними мереживом манжетами, оздоблена шнурами керсетка, спідниця з жакардової тканини та прикрашений мережкою фартушок. На голові — шапочка-кораблик, яку зазвичай носили і дівчата, і молоді жінки. Дівочі кораблики прикрашали ззаду стрічками. Верх кораблика жакардовий, а околиця оксамитова. На шиї у дівчини керамічне намисто. Дорогі тканини свідчать про достаток родини, а от прикрашати дівочий одяг коштовними деталями було не заведено: розкішно одягалися лише заміжні жінки.

53

Кораблик з оксамитовою околицею

ВИШИВАННЯ
Тонке льняне полотно, напнуте на п'яльця. Старшинська донька невдовзі вимережає святкову сорочку.

Квітчаста жакардова спідниця

СВЯТИЙ ЮРІЙ-ЗМІСБОРЕЦЬ. ІКОНА КІНЦЯ XVI — ПОЧАТКУ XVII СТ.

Святий Юрій у народній уяві завжди поставав лицарем-захисником. У віршах XVII ст. його називали «старим святим жовніром». Зображували покровителя воїнів на баскому коні й у сяючих обладунках.

Іконописці XVI–XVII ст. легко вводили у твори священного змісту побутові деталі свого часу. Наприклад, царівну, яку Святий Юрій рятує від змія, художник написав як дівчину з козацької або міщанської родини — у спідниці, керсетці та гаптованому фартушку. Саме такою маляр уявляв справжню красуню.

Шкіряні чобітки

Оздоблена хутром шапка

ШЛЯХТЯНКА

Реконструкція Ольги Шаменкової

Одяг української шляхтянки поєднує тогочасні модні тенденції сходу та заходу Європи. На жінці сорочка з тонкого полотна, спідниця з цупкої тканини і прикрашений шитими золотом стьожками станик — своєрідний корсет із широкими рукавами та декольте. На голові у шляхетної пані хутряна шапка з оксамитовим верхом, прикрашена аграфом з рубіном у центрі. Як і кожна заможна жінка, що керує домашнім господарством, шляхтянка має при поясі калитку.

КОРСЕТ

Найважливіша частина станика. Шнування дозволяло скоригувати фігуру і надати їй більш привабливих форм. Але вдягатися без допомоги служниці було важко.

КРИСЛО. ЧЕХІЯ, XVII СТ.

Заможна пані могла собі дозволити сидіти на подібному до трону прикрашеному різьбленням кріслі з бильцями й атласним сидінням.

Протягом XVI–XVII століть меблі ставали зручнішими, їх конструкція — складнішою, а кількість типів, призначених для різних потреб, зростала. Не оминула європейська мода і Україну: ремісники виготовляли для заможних шляхтичів і городян гарні меблі.

БУФЕТ. НІМЕЧЧИНА, ПОЧАТОК XVII СТ.

У заможних шляхетських і міщанських оселях у буфеті зберігали посуд, скатертини, столове срібло (коли його мали).

Улюблені всіма верствами суспільства мальовані скрині довго не здавали позицій в інтер'єрі. Місцеві майстри-скринники мали доволі замовлень, а купці навіть везли скрині з-за кордону.

Мальована скриня німецької роботи

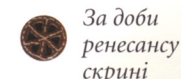

ГЛЕЧИК

Простий практичний глек із рудої, жовтої чи зеленої глини для води й вина був у кожному господарстві.

ОЧПОК

Під верхнім головним убором кожна заміжня жінка носила очіпок. На цьому малюнку — прикрашений кольоровою тасьмою.

За доби ренесансу скрині потроху поступалися місцем буфетам й шафам. Величезні буфети стали окрасою віталень, тож і робили їх дуже старанно, беручи за зразок... будинки. Спереду буфет нагадував фасад споруди, розділений карнизами на «поверхи» та прикрашений різьбленими арками.

СРІБНА ЧАРКА

Захист від інфекцій був привілеєм заможних. Срібний посуд запобігав виникненню шлунково-кишкових захворювань. Шляхтянка пила вина з чорної зовні й позолоченої всередині чарки.

Куртас із шерстяної тканини

КУРТАС

На випадок холодної погоди шляхтянка мала куртас з візерунчастої шерстяної тканини — верхній одяг, подібний за кроєм до жупана, але коротший, який носили і чоловіки, і жінки. Куртас має комір з хутра сарни.

Шкіряна калитка

Шкіряні черевички

Батистова намітка

Оксамитовий напівкунтуш

МІЩАНКА

● Реконструкція Катерини Липи

Міщанка з Подніпров'я одягнена у мережану сорочку, лляну спідницю й оксамитовий напівкунтуш, прикрашений шнурами, на шії — намисто зі скла, на поясі — шкіряна калитка. Волосся міщанка ховає під прикрашеним мереживом очіпком, поверх якого нагорнена батистова намітка. Очіпок і намітка були головним убором заміжніх жінок. Появу на людях з непокритою головою вважали непристойною. Ознака суспільного статусу жінки — лляний мережаний фартух. Саме за цією деталлю, а не за кроєм вбрання міщанку можна було відрізнити від шляхтянки.

ДЕТАЛЬ РУКАВА

У XVII ст. були в моді мережива та легкі східні тканини, на які мало в кого вистачало грошей. Українська мережка виглядала не гірше, а коштувала дешевше.

СТІЛЕЦЬ

Різьблення спинки стільця нагадує букет квітів. Такі прості за формою стільці, головною окрасою яких була багато різьблена спинка, були поширені у шляхетських і міщанських оселях по всій Центрально-Східній Європі.

Прикрашена мереживом спідниця

МАЛЬОВАНА ШАФА. ПОЛЬЩА, XVII СТ.

Шафу вигадали у XVI ст., поставивши вертикально скриню. Розмальована квітками міщанська шафа мало відрізняється від скрині, але користуватися нею зручніше.

СКРИНЬКА. НІМЕЧЧИНА, XVII СТ.

У різьбленій скриньці німецької роботи з відділеннями для намиста, пернів і сережок заможна міщанка зберігала свої прикраси. Замикалася скринька на замок із секретом.

КЕЛИХ

У повсякденні міщани користувалися простим посудом для напоїв — мідними келихами, керамічними чарками. Срібний посуд був не у кожній міській оселі.

Українські міщани XVII століття мали чималий вибір побутових речей, адже у більших містах існували ремісничі цехи, члени яких робили посуд, меблі та інші предмети для домашнього вжитку.

ГЛЕК

Із гарного полив'яного глека за святковим столом розливали по кухлях пиво, квас чи узвар.

СКРИНЯ-СЕЙФ. XVII СТ.

В окутій залізними пасами скрині з потаємним замком надійно зберігалося все найдорожче.

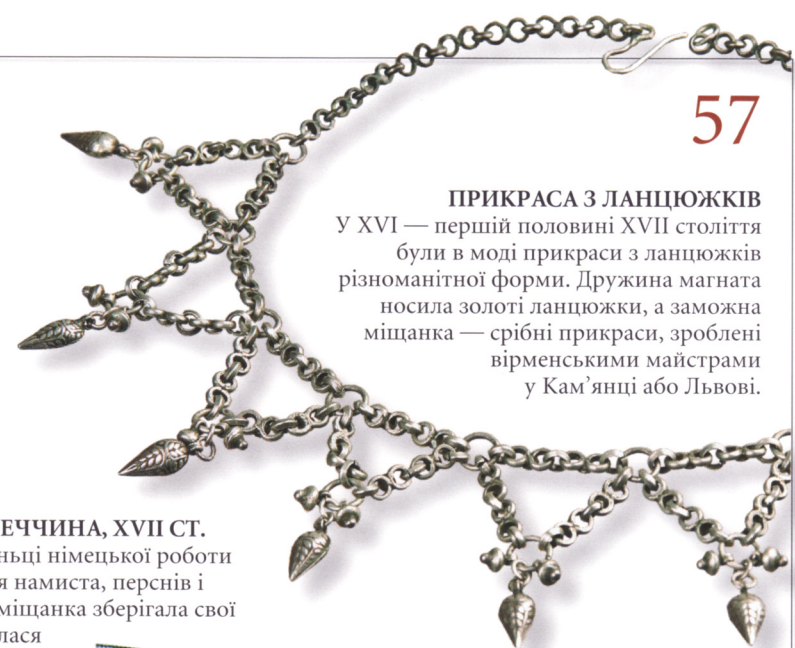
КРИТА ОКСАМИТОМ ШУБА

Шуби у давнину шили хутром досередини, а покривали дорогими тканинами. У холодну погоду міщанка могла носити криту оксамитом і прикрашену шнурами лисячу шубу та кораблик з оксамитовим верхом і сукняною околицею.

Шапочка-кораблик

ПРИКРАСА З ЛАНЦЮЖКІВ
У XVI — першій половині XVII століття були в моді прикраси з ланцюжків різноманітної форми. Дружина магната носила золоті ланцюжки, а заможна міщанка — срібні прикраси, зроблені вірменськими майстрами у Кам'янці або Львові.

Шапка-кучма

Свита

Полотняні онучі

ХЛОПЧИК ІЗ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ

● Реконструкція Андрія та Світлани Литвинів

У давнину не існувало дитячих фасонів одягу та призначених спеціально для малечі тканин. Найменші діти (і хлопчики, і дівчатка) ходили просто у сорочках. Коли вони трохи підросли, то отримували верхній одяг — такий самий, як у дорослих, тільки маленького розміру. Оскільки родини були багатодітними, то менші діти в сім'ях середнього достатку та незможних зазвичай доношували одяг і взуття після старших. Отже, хлопчик одягнений, як дорослий селянин — у сукняну свитку, полотняні шаровари та хутряну шапку-кучму і підперезаний довгим тканим поясом. Шкіряні постолі трохи завеликі — вони дісталися йому від когось із старших.

Пищик-птишка

Пищик-порося

Пищик-коник, XVII ст.

ПИЩИКИ

Уже кількатороків свистки-пищики залишаються однією з улюблених дитячих іграшок. Навіть небагата родина могла купити дитині цю недорогу цяцьку — пищики були найкращими гостинцями з ярмарку для малечі.

Свистки з дерева могли власноруч вирізати батьки або старші діти. А керамічні пищики різної форми робили гончарі. Глиняним пищиком у вигляді коника, птички чи поросяти можна було не тільки свистіти, а й гратися.

ХЛОПЧИК ІЗ КОЗАЦЬКОЇ РОДИНИ

● Реконструкція Олексія та Світлани Литвинів

Хлопчик одягнений, як дорослий козак: на ньому шапка з сукняним верхом і хутряною околицею, підперезаний поясом-крайкою сукняний жупан з литими олов'яними гудзиками і заправлені у чоботи шаровари. На поясі — шкіряна калитка для дрібних речей. Зовні хлопчик із козацької родини мало чим відрізнявся від малого шляхтича. Єдиною відмінністю було те, що хлопчики з шляхетських родин часто носили при боці маленьку шаблю — як знак свого статусу, а козаки на шаблі-забавки не витрачалися — коли хлопці підросли, вони отримували справжню бойову зброю.

Пищик-коник, XVII ст.

Козацький жупан

ПТАШКА

Мальовані керамічні іграшки були відносно дорогою втіхою. Але козацька родина середнього достатку могла потішити дитину такою забавкою.

ДЕРЕВ'ЯНИЙ ПИЩИК

Це не просто свисток, а майже сопілка. Закриваючи пальцеві отвори, можна урізноманітнювати звук і навіть грати простенькі мелодії.

Чоботи, успадковані від старших

Вишиванка
з Київщини

СЕЛЯНКА

● Реконструкція Світлани Литвин

Селянський одяг зазвичай сильно відрізнявся від шляхетського та міщанського — у ньому вірність традиції брала верх над модою епохи. Заможна одружена селянка одягнена у святкову вишивану сорочку з підтичкою (вишиваною смужкою на подолі), яскраву плахту та фартух-запаску з шерстяної тканини, на голові у жінки — намітка з домотканого полотна. Один із найдавніших типів жіночого поясного одягу — плахта — завжди робився зі спеціальної картатої шерстяної тканини, у кожному квадраті мав бути геометричний орнамент.

Святкова
плахта

ПЛАХТА І ЗАПАСКА

Різні фактури тканин плахти, запаски й пояса зазвичай поєднувалися у гармонійне ціле.

Зубці
рубеля

РУБЕЛЬ

Важка дошка із зубцями — предок сучасної праски. Домоткане полотно нагортали на качалку і прасували рубелем, аж поки воно не ставало гладеньким.

Кольорові нитки коштували дорого, і лише заможна селянка могла дозволити собі барвистий одяг, і то не щодня, а тільки на свята. У XVII ст. селянки вдома зазвичай ткали лише грубе полотно. Тканину складного плетіння для плахт, а також пояси виробляли професійні ткачі. Тканини зі складним візерунком купували зазвичай на ярмарку.

ГОРЩИК

Горщик мав таку форму, щоб його було зручно діставати з печі рогачем. Чавунні горщики відливали ті ж самі люди, які робили гармати.

Уміння робити тин могло згодитися селянину і на війні. Тинами укріплювали земляні фортифікації, щоб перешкодити зсуванню валів.

Чавунний
горщик

ГЛЕЧИКИ НА ТИНУ

Поміті глечики розвішували сушитися догори дном на тину. Дуже зручно: посуд не забрудниться, не поб'ється, та й сусіди оцінять заможність господині.

РОГАЧ

Рогачем діставали з гарячої печі горщики з борщем і кашею. У народних жартах розлучені молодіці зазвичай «виховують» рогачем чоловіків та інших членів сім'ї.

Держак
рогача

Солом'яний дах
селянської хати

З усіх верств населення України-Руси селянам жилося найважче. Ті, хто вже не міг терпіти важкої праці, панщини, сплати непомірних податків, грабунків коронного війська, приєднувалися до війська Богдана Хмельницького. Вони сподівалися змінити лад, що існував, і вибороти краще життя для себе і своїх родин.

ЮПКА

У холодну погоду селянка надягала юпку — короткий розширений донизу верхній одяг, прикрашений оксамитовою аплікацією.

Юпка

ІСТОРІЯ ПРОМОВЛЯЄ

У XIX столітті, коли історична наука тільки-но народжувалася, найперші дослідники у різних країнах так щиро захоплювалися минувиною, що воліли бачити у ній лише гарне (звісно, за смаками свого часу). А коли «гарного» бракувало, намагалися так підрихтувати історичну дійсність, щоб вона виглядала красивішою і, головне, простою та зрозумілою кожному. Саме тоді перші дослідники й популяризатори української старовини і «намалювали» образи козака у червоних шароварах і вишиванці та його подруги у віночку й плахті, які повторюють і досі у концертному одязі музичних колективів, вбраннях для різних масових заходів та на плакатах. Але історія — не така проста й однозначна річ, і нині, на зламі тисячоліть ми маємо не зводити її до окремих символів (до того ж часто-густо напіввигаданих), а бачити у всій повноті й розмаїтті, як казав Кобзар, прочитати, не минаючи «ані титли, ніже тії коми».

Читач цієї книги вже пересвідчився у тому, що у XVII столітті козаки не носили червоні шаровари, а у плахтах ходили далеко не всі жінки. Але не це головне. Значно важливіше навчитися звертати увагу на історичні дрібниці та деталі, оскільки насправді все це досить значущі речі. Адже кожен предмет здатний розповісти про військову доблесть, спосіб життя та звичаї людей у давнину. Мушкет,

порохівниця і ладівниця допоможуть зрозуміти, як у XVII столітті діяла піхота. Набір найнеобхідніших предметів, приторочених до козацького пояса, розповість про спосіб життя у поході, а окута залізом скринька-сейф і мальована шафа — про міщанський побут. Історія промовляє до кожного з нас через великі й малі речі, збережені у музеях і дбайливо відтворені реконструкторами. І дуже важливо почути цей голос історії, навчитися приймати її такою, якою вона була насправді — не гарною картинкою, а суворим, часом жорстоким, але справжнім, барвистим і повнокровним життям.

Часом певні історичні факти, події та предмети здаються нам дивними. Але не варто міряти людину XVII століття міркою третього тисячоліття. І річ не у тім, що 300 з гаком років тому не було електрики, двигунів внутрішнього згоряння чи персональних комп'ютерів. Стосунки між людьми, уявлення про красу, військову необхідність чи побутові зручності — все-все дуже сильно відрізнялося від сучасності. Незмінними залишалися тільки такі поняття, як честь, мужність, вірність, бойове побратимство. Наша історія не потребує зайвих прикрас і спрощень — у ній не бракує яскравих та героїчних сторінок. Тож варто знати і любити історію України такою, якою вона була. Нам є чим пишатися.

Науково-популярний проект «Українська мілітарна історія» знайомить читача з воєнними кампаніями, що розгорталися на території сучасної України від найдавніших часів до XX ст., арміями, озброєнням, фортифікаційними спорудами. Проект складається із серій «Стратегікон» і «Плац д'Арм», призначених для шанувальників героїчної давнини, та кольорових енциклопедій «Жива історія» й «Історія на дотик».

ВПЕРШЕ В УКРАЇНІ!

Понад 200 кольорових ілюстрацій, докладне відтворення одягу, зброї та амуніції воїнів XVII століття. Дізнайся, як виглядали і чим були озброєні вояки армії Богдана Хмельницького. Роздивися усі види козацьких самопалів і шабель, козацьких і татарських обладунків. Довідайся про тактику ведення бою і табірне життя козаків, а також про тих, хто чекав на них удома.

Рopular-science project “Ukrainian Military History” reveal campaigns that happened on the territory of contemporary Ukraine from the ancient times till XX century, armies, arms and fortifications. Project consists of the series “Strategicon” and “Place d’armes” and colorful books — “Living History” and “History by Touch”.

FOR THE FIRST TIME IN UKRAINE!

Мore than 200 color illustrations, detailed reconstruction of the clothes, arms, armor and ammunition of XVII century Ukrainian warriors. Learn what kind of arms and clothes had soldiers of Bohdan Khmelnytskyi army. See all kinds of cossack muskets and sabers, cossack and tartar armors. Discover Cossack tactics and military camp life, their home life and those who wait for Cossacks at home.

Науково-популярне видання

Липа Катерина Анатоліївна
Руденко Олексій Валерійович

ВІЙСЬКО **БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Головний редактор *Н. Слюсаренко*
Дизайн, художнє оформлення *Н. Бридня, В. Кузнєцов*
Науковий редактор *К. Липа*
Редагування, коректура *Ю. Федорчук, Т. Кришталовська*
Верстка *О. Терешонок*

Здано до набору 26.04.09. Підписано до друку 24.09.09.
Формат 84×108/16. Гарнітура Miniature. Друк офсетний. Папір крейдований.
Ум. друк. арк. 6,72. Ум. фарбовідб. 29,34.
Обл.-вид. арк. 8,30. Наклад 2000 прим. Вид. № 151. Зам. № 223а

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція „Наш час“»
01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 81.
Тел./факс: (0-044) 569-10-74,
електронна адреса: iaa_nash_chas@ukr.net, www.nash-chas.com.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року

Видавничий дім «АДЕФ-Україна»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 40а
тел.: (0-044) 284-08-60, факс: (0-044) 284-08-50
e-mail: adef@adef.com.ua, www.adef.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 334 від 9 лютого 2001 року

Х ВІЙСЬКО **Б**ОГДАНА **Х**МЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКА МІЛІТАРНА ІСТОРІЯ

Науково-популярний проект «Українська мілітарна історія» знайомить читача з воєнними кампаніями, що розгорталися на території сучасної України від найдавніших часів до XX ст., арміями, озброєнням, фортифікаційними спорудами. Проект складається із серій «Стратегікон» і «Плац д'Арм», призначених для шанувальників героїчної давнини, та кольорових енциклопедій «Жива історія» й «Історія на дотик».

ВІЙСЬКО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Вперше в Україні!
Понад 200 кольорових ілюстрацій, докладне відтворення одягу, зброї та амуніції воїнів XVII століття.
Дізнайся, як виглядали і чим були озброєні вояки армії Богдана Хмельницького.
Роздивися усі види козацьких самопалів і шабель, козацьких і татарських обладунків.
Довідайся про тактику ведення бою і табірне життя козаків, а також про тих, хто чекав на них удома.

ISBN 978-966-1530-41-5

УКРАЇНСЬКА МІЛІТАРНА ІСТОРІЯ | **ЖИВА ІСТОРІЯ**